

ІСТОРІЯ ПОВСТАННЯ ІКОНИ РІЗДВА ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ ТА ЇЇ БОГОСЛОВСЬКИЙ ВИМІР

HISTORY OF EMERGENCE OF THE NATIVITY OF THE THEOTOKOS ICON AND ITS THEOLOGICAL DIMENSION

Сабат П. В.,

доктор східних церковних наук, кандидат історичних наук, доцент кафедри літургійних наук, Український католицький університет (Львів, Україна), e-mail: cabat_petro@ucu.edu.ua, orcid: 0000-0003-3226-0301

Sabat P. V.,

Doctor of Oriental Church Sciences, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Liturgical Sciences, Ukrainian Catholic University (Lviv, Ukraine), e-mail: cabat_petro@ucu.edu.ua, orcid: 0000-0003-3226-0301

В публікації доведено, що ікона Різдва Пресвятої Богородиці відображає подію народження матері Божої, яка міститься описана в писаннях святих отців, а також апокрифічних джерелах, як Протоєвангелії Якова, Євангелії Псевдо-Матей та інших.

В статті висвітлений розвиток композиційного формування ікони Різдва Пресвятої Богородиці протягом першого тисячоліття в Церкві. Досліджено, що найдавніша збережена ікона Різдва Пресвятої Богородиці походить з VI ст. Виявлено, що в Україні найдавніша збережена ікона Різдва Пресвятої Богородиці походить із фресок собору Софії Київської.

В праці розкрито, в якій спосіб пишучи ікону Різдва Пресвятої Богородиці іконописці передавали у своїх іконографічних образах апокрифічні події, та які символічні засоби для цього використовували. Вказано, що особливістю ікони Різдва Пресвятої Богородиці є збереження єдності між намальованим на іконі з сказаним у апокрифічних джерелах і оспівуванім в літургійних текстах даного свята.

Підкреслено, що в українських церквах Київської традиції в сьогоденні можна зустріти у храмах в іконостасі ікону Різдва Пресвятої Богородиці. Наголошено, що під час свята Різдва Пресвятої Богородиці (21 вересня) на утрені вона виставляється на аналої (чи тетраподі) для почитання вірним.

Ключові слова: ікона, ікона Різдва Пресвятої Богородиці, храм, іконостас, символіка, іконографія, мистецтво.

It is proved in the publication that the icon of the Nativity of the Theotokos depicts the event of the birth of the Virgin Mary presented in the writings of the Holy Fathers and in such apocrypha as the Protoevangelium of James, the Gospel of Pseudo-Matthew and others.

The article represents the composition formation development of the Nativity of the Theotokos icon in the Church during the first millennium. The research has shown that the oldest surviving icon of the Nativity of the Theotokos dates from the 6th century. It has been found out that the oldest surviving icon of the Nativity of the Theotokos in Ukraine was depicted on the frescoes of the Saint Sophia Cathedral in Kyiv.

The article shows how the icon painters depicted apocryphal events in iconographical images of the Nativity of the Theotokos icon and what symbolic means they used. It has been noted that a distinctive peculiarity of the Nativity of the Theotokos icon is maintaining unity of the depicted scenes from the apocryphal sources and that is placed in the liturgical texts for the feast.

It has been stated that nowadays one can observe the Nativity of the Theotokos icon on the iconostasis in some chapels of Ukrainian Churches of the Kyivan tradition. It has been emphasized that during the matins on the Nativity of the Theotokos (September 21) the icon is placed on the analogon (or tetrapodion) for veneration by the faithful.

Keywords: icon, icon of the Nativity of the Theotokos, church, iconostasis, symbolism, iconography, art.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження полягає у відображенні об'єктивної реконструкції історичного процесу, присвяченого вивченню ікони Різдва Пресвятої Богородиці в Церкві, а також розкриттю єдності, яка існує між подією народження Матері Божої, виникненням церковного тексту свята та зародженням ікони.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлити процес зародження та формування ікони Різдва Пресвятої Богородиці в Церкві у часі першого тисячоліття, а окрім того виявити, яка існує єдність між історичною подією народження Матері Божої, церковним тестом свята в честь Різдва Пресвятої Богородиці та іконою. **Завданням статті** є проаналізувати основні елементи ікони Різдва Пресвятої Богородиці із села Ванівка (з XV ст.), яка дуже гарно ілюструє типовий ново-візантійський стиль.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча проблематика дослідження ікони Різдва Пресвятої Богородиці у візантійській іконографії не є новою, проте вона, ще не була предметом окремого ґрунтовного та фахового історично-богословського дослідження в сучасному науковому опрацюванні. На сьогодні, лише тільки поверхово, підняту тематику розглядали у своїх працях такі дослідники як І. Іванчо [5, с. 35-52], Я. Креховицький [7, с. 119], В. Овсійчук [10, с. 169], А. Стрижев [14, с. 408], та інші.

Наукова новизна. Вперше буде розкрита єдність, яка існує між подією, церковним текстом та іконою свята Різдва Пресвятої Богородиці, а окрім того буде висвітлений богословський вимір ікони (Різдва Пресвятої Богородиці).

Виклад основного матеріалу дослідження. В традиції Східної Церкви особливе місце посідає ікона [9, с. 8]. Ікону розуміють, як щось значно більше аніж просто зображення. Вона повністю відповідає церковному вченню, яке ґрунтується на Святому Письмі та Святому переданні [15, с. 5].

Християнин в міру свого молитовного старання почитаючи святу ікону, направляє свій дух не на предмет – дерево і фарби, а на того, хто стоїть за предметом – через образ до первообразу [1, с. 22-26].

Ведучи мову про ікону в честь Пресвятої Богородиці вартує підкреслити, що вони є образом першої людини, яка здійснила мету – обожествлення людської природи, що привело до здійснення Богом поставленого завдання, тобто до повної переміни всього людського ества. Східна Церква завдяки іконографії Богородиці виявляє до неї свою любов [7, с. 119].

Перша ікона в честь Пресвятої Богородиці була написана ще за її земного життя. Церковне передання приписує авторство святому євангелисту Луці, який після зіслання Святого Духа написав три ікони Божої Матері, а саме: ікону “Замилування”, “Одигітрію” та ікону, на якій Богородиця зображена без Ісуса (таке зображення може мати відношення до ікони “Деїсіс”, де Марія молиться до Христа) [15, с. 28].

Джерелом іконографії Різдва Пресвятої Богородиці не послужило Святе Письмо, як основа церковного віровчення. Святе Письмо подає дуже

мало інформації про Богородицю описуючи лише тільки деякі події з її дорослого життя (Єв. Мт. 1, 1-18, 2, 10-14, 19-23 [13, с. 7-9]; Єв. Мр. 3, 31-35 [13, с. 50]; Лк. 1, 26-56, 2, 16-19, 33-35, 41-52 [13, с. 73-74]; Єв. Ів. 2, 1-12, 19, 25-27 [13, с. 114-141]; Ді. 1, 12-14 [13, с. 148]).

Незважаючи на це, про її народження (Різдво Пресвятої Богородиці), дитячі роки (Введення в храм Пресвятої Богородиці), про її батьків (святих і праведних богоотців Йоакима і Анни) і навіть про завершення її земного життя (Успення Пресвятої Богородиці) відомості черпаємо із традиції Церкви, тобто із писань святих отців, а також із апокрифічних джерел як: Протоєвангелія Якова, Євангелія Псевдо-Матая, книги про народження Марії (Liber de nativitate Mariae) та інших [3; 6, с. 214].

Серед писань про Пресвяту Богородицю важливе місце в традиції Церкви займають твори святих Отців, які у свій час послужили одним із джерел для торжественного святкування свята і написання ікони в честь Різдва Пресвятої Богородиці в Східній Церкві. Особливої уваги серед творів Отців Східної Церкви, що говорять про Різдво Пресвятої Діви Марії заслуговують: “Слово святого Григорія Ніського на Різдво Христове”, “Бесіда в день Різдва Христового святого Івана Золотоустого”, “Слово на Різдво Пресвятої Богородиці святого Андрея Критського та святого Івана Дамаскіна” та інші.

Церква в ході століть зверталася до апокрифів через те, що вони подають дуже важливу історичну інформацію про життя Пречистої Діви Марії. Хоча вони не є визнані богонатхненними книгами [6, с. 214], проте вони послужили не тільки джерелом для виникнення свята в честь Різдва Пресвятої Діви Марії в V-VI ст. [6, с. 216], але також і написання ікони в честь Різдва Пресвятої Діви Марії.

Найдавніша ікона Різдва Пресвятої Богородиці походить з VI століття [4, с. 62-63]. Інші давні ікони з VIII ст., на жаль були втрачені, можливо в часи іконоборства, а ті, які збереглися відносяться вже до X-XI ст. [2, с. 213; 12]. В цих століття саме остаточно сформувалася іконографія Різдва Пресвятої Богородиці [1, с. 170; 2, с. 213].

В традиції Східних Церков візантійського обряду існують правильники для іконописців, які регулюють канонічність написання ікон. Один з таких правильників існує під назвою “Ерминія или наставления в живописном искусстве”, що був укладений ієромонахом і живописцем Діонісієм Фурноаграфіотом [16]. Згідно цього правильника сюжет ікони Різдва Пресвятої Богородиці виглядає так: “У будинку свята Анна лежить на ліжку під ковдрою, підвівшись і опершись на узголів’ї. Дві дівиці підтримують її ззаду, а спереду третя дівиця обвіює її опахом з павиного пір’я. Служниці, одні виходять з дверей світлиці і несуть харчі, інші ж, сидючи на підлозі, обмивають новонароджену в купелі, а одна готує їй колицу” [16].

Згідно іконографічного сюжету подія народження (Різдва Пресвятої Богородиці) відбувається

в будинку, що знаходиться у відкритому просторі, і ця відкритість говорить про те, що Різдво Пресвятої Богородиці сповістило радість всій вселеній [5, с. 35], не обмежуючись тільки колом тих людей, які були присутні в часі народження Марії. Протягнуто між покрівлями будинків червоне полотно [5, с. 36], підкреслює таїнственність даної події [18, с. 219]. С. Алексєєв вважав, що велум (червоне полотно) показує єдність Старого і Нового Завітів. Він припускав, що цей велум – полотно може означати і місце народження. Він зауважував, що подія народження Матері Божої, зображена на іконі, відбулася в приміщенні, оскільки на іконах не є прийнято зображати інтер’єр будинків [2, с. 212].

Ікона свята Різдва Пресвятої Богородиці несе в собі радісний характер, бо з неплідної “появилася світла палата і книга Слова життя, і народилася та, що є брамою до Сходу [8, с. 1009] – Божа дівчинка Марія” [8, с. 1011]. Варто сказати, що ця ікона “розповідає не так про зворушливу подію, як набагато більше про її богословський [замисел]. Про це свідчить, з одного боку, те, що новонароджена Марія на іконі вже носить титул «Богородиця» [...] а з іншого – німб довокола її голови означає, що Марія вже є учасницею Божої слави” [5, с. 36-37].

Коли порівнювати ікону Різдва Пресвятої Богородиці з іншими іконами дванадесятих празників, то на відміну від них в даній іконі можна побачити простоту зображення, яка проявляється у намаганні передати дуже інтимні риси і висвітлити побутові подробиці життя [14, с. 408]. Ікона Різдва Пресвятої Богородиці, немовби вводить нас в сімейство Йоакима та Анни і робить нас учасниками великої радості [14, с. 408] – народження довгоочікуваної дитини.

Ікона Різдва Пресвятої Богородиці має дещо спільного з іконою Різдва Христового, як наприклад омивання немовлятка та рапід у вигляді Вифлеємської зорі.

В Україні найдавнішу ікону Різдва Пресвятої Богородиці можемо побачити серед фресок собору Софії Київської [10, с. 169]. Серед пізніших відомих ікон, що виникли в Західній Україні можна виділити такі: ікону Різдва Пресвятої Богородиці з села Нова Весь, що на Лемківщині (з XIV ст. [18, с. 219,] чи XV-XVI ст. [11, с. 37;]), ікону Різдва Пресвятої Богородиці з села Ванівка, що також на Лемківщині (з XV ст. [11, с. 19]), ікону Різдва Пресвятої Богородиці з села Терло, що біля Хирова (з 2-гої пол. XV ст. [18, с. 222]), ікону Різдва Пресвятої Богородиці з села Потелич Львівської області (з XVI ст. [11, с. 69]), ікону Різдва Пресвятої Богородиці з села Верещиця, Львівської області (з XVII ст. [11, с. 84]), а також ікону Різдва Пресвятої Богородиці з села Суховоля (із середини XVII ст.), Львівської області.

Для розгляду і аналізу основних дійових осіб, які зображуються на іконі Різдва Пресвятої Богородиці беремо до уваги українську ікону Різдва Пресвятої Богородиці з села Ванівка (із XV ст.), яка гарно ілюструє типовий ново-візантійський стиль мініатюр Київського Псалтиря 1397 року [18, с. 219].

Центральною фігурою, яка виділяється на даній іконі, є постать (лик) святої Анни [10, с. 168]. Якщо звернути увагу на риси обличчя Анни, то можна розгледіти відсутність ознак перенесених пологових болів [5, с. 39], натомість присутнє вираження радості [14, с. 408], про що говорить нам Святе Письмо: “Журба жінці, коли вона народжує, бо година її вибила. А вродить дитячко – з радощів, що людина на світ народилася, вже й пам’яті про болі нема (Єв. Ів. 16, 21 [13, с. 136])! Вартує зауважити, що Анна не лежить, а сидить на ліжку і в глибокій задумі [5, с. 39] “дивиться у далечинь, немов хоче пророкувати, але відчуває себе ще зобов’язаною до мовчанки, мовчанки, сповненої очікування великих майбутніх подій” [17, с. 67].

Дослідник Іштван Іванчо пише, що Анна роздумувала над чудом народження Марії, так як Марія роздумувала “над тайною Різдва, яка закарбувала-ся у її серці” [5, с. 39].

На іконі біля святої Анни з одного боку зображена служниця, а з іншого йдуть три жінки з дарами [5, с. 35], які вітають новоспечену маму. Такий спосіб зображення сцен, є дуже давнім і походить ще з дохристиянської епохи, а саме з часів існування грецької міфології, де зображали, як новонароджену дитину відвідують жінки [5, с. 35]. Внизу на іконі є зображенні дві повитухи, які купають немовля [5, с. 35], а зверху у будинку Йоаким, який оглядає – це чудо [5, с. 36].

На іконі Різдва Пресвятої Богородиці святого Йоакима зображають з німбом з лівого або з правого боку у вікні будинку [5, с. 43]. Він споглядає на чудесну і таємничу подію народження малої дитинки Марії. Таке зображення нагадує сюжет ікони Різдва Христового, на якій святий Йосиф сидячи роздумує над містерією Ісусового народження [5, с. 43].

Вартує зазначити, що Анна, народивши Пресвяту Богородицю, зняла з себе “тавро” ганьби і отримує визнання серед людей, підтвердженням чого є три жінки, котрі прийшли її привітати з дарами.

Центральне місце на іконі відведене святій Анні. Здавалося б Марія обіймає другорядну роль в цьому дійстві, але її роль не є другорядною, а важ-

ливою на іконі. Дослідник Іштван Іванчо підкреслює: “уважно вдивляючись в ікону, зауважимо, що погляди всіх головних осіб спрямовані на Марію. Якщо проведемо уявну лінію від голів цих осіб у бік Марії, то побачимо, що всі лінії з’єднуються в її фігурі. Анна сперши голову на ліву руку, дивиться на своє немовля. Служниця, що стоїть біля породеллі, вказує жестом у бік Марії...” [5, с. 47].

Зображення Марії є найважливішим і найбільш значущим на іконі, а скромність її зображення, ймовірно, виражає повноту смирення [14, с. 409].

Місце народження Пресвятої Богородиці представлено на іконі, як священний простір і немов би храм засвідчує значення Марії, як вмістилища Ісуса Христа, який сам має стати новим храмом [17, с. 67].

Подія народження Марії на іконі ілюструється з великою урочистістю, оскільки являє собою сповнення Божого плану [17, с. 67], щодо спасіння людей. Марію зображають на іконі не просто як малу дитину, але як Богородицю. Про це свідчить напис на її німбі [5, с. 48]. Зображення народження Матері Божої на іконі відповідає народним звичаям, які побутували у народі при народженні дитини. Особливе значення має сцена купання Марії [17, с. 67], що символізує очищення тіла.

Зображення на іконі повитух, а також саме купання новонародженої не містить в собі ніякої символіки хрещення чи чогось подібного, а засвідчує лише природній сенс сцени купання [5, с. 50] новонародженої Марії. Свідченням цього є те, що одна з жінок, яка зображена ліворуч, підкотила свій довгий рукав [5, с. 50], зануривши другу руку у воду, а інша повитуха “...по-людськи ніжно і безпосередньо тримає новонароджену Марію” [5, с. 50].

Щодо зображення жінок-відвідувачок то їх зображають, як тих котрі прийшли з подарунками, [5, с. 50], щоб підтримати святу Анну після пологів. Перша жінка з ліва, що зображена з чашею в руках несе святій Анні їжу, ймовірно після пологів жінка потребує фізично відновитися. Друга жінка несе рапід (віяло) для освітлення повітря, яке досить ймовірно, що потребує свята Анна після народження дитини [5, с. 52]. Вартує зауважити, що зображення віяла може мати два символи: перший означає співпрацю Бога і людини в чудесному народженні Марії з неплідної, а другий означає благодать, яка сповнила Марію з перших хвилин її існування [5, с. 52]. Третя жінка, тримаючи в руках чашу, піднесла руку вгору, що може символізувати собою Божу благодать [5, с. 52], яка зійшла на святу Анну.

Всі подробиці домашнього життя представлені на іконі мають в собі великий богословський смисл і свідчать про той факт, що в цій священній події немає нічого незначного чи другорядного, а навпаки всі учасники є причетними до великого і світлого свята народження Матері Божої [14, с. 408].

В українських церквах Київської традиції в сьогоднішні можна зустріти у храмах в іконостасі ікону Різдва Пресвятої Богородиці. В українських церквах Київської традиції під час свята Різдва Пресвятої Богородиці на утрєні ікона Різдва Пресвятої

Богородиці виставляється на анолії (чи тетраподі) для почитання вірним.

В храмі під час святкування свята Різдва Пресвятої Богородиці вповні можемо відчутти єдність між подією, яка святкується, літургійним текстом, який її оспівує та іконою, яка її представляє. Завдяки поєднанню події, яка оспівується в богослужбових піснеспівах та візуально споглядається на іконі стає краще християнинові прийти до розуміння суті даного свята.

На іконі в честь свята Різдва Пресвятої Богородиці бачимо Анну, яка зображена з радісним виразом обличчя, без будь-яких натяків на відчуття болю; великий смуток, в якому Анна перебувала на протязі довгих років свого життя раптово зникає. Творці святкових богослужбових текстів передають цей емоційний перехід такими словами: “Дари Йоакимові прийнято, ридання Анни перемінилося в радість, і вона каже: Радійте зі мною, всі вибранці Ізраїля, бо ось Господь дав мені одуховлену палату і божественної своєї слави – на загальну втіху і радість та спасіння душ наших” [8, с. 1012-1013]. “Доброславна Анна появилася як одуховлений стовп чистоти і опромінена благодаттю світлиця. Вона породила Марію...” [8, с. 1016-1017].

В богослужбових текстах в особливіший спосіб оспівується також народження Матері Божої такими слова: “Сьогодні від неплідної Анни розквітнула квітка – Богородиця, що всі країни світу сповняє божественними пахощами і радістю усе створіння” [8, с. 1016]. “Нині неплідна Анна народжує божественну Діву, що з усіх поколінь була наперед вибрана на житло всіх Царя і Творця, Христа Бога” [8, с. 1009-1010].

Зображений зверху у вікні на іконі Йоаким, який споглядає це величне дійство, оспівується також в богослужбових текстах такими словами: “Неплідна годує дитинку Марію і її народженням радіє Йоаким, кажучи: Народилася мені вітка, з якої вийшов квіт – Христос з Давидового коріння...” [8, с. 1014].

Богослужбові тексти свята оспівують вияв спільної радості батьків Марії, який спостерігається на іконі такими словами: “Радіє Йоаким і веселиться Анна, звиваючи: Неплідна народжує Богородицю і кормительку життя нашого” [8, с. 1013-1014]. “Йоаким і Анна таїнственно торжествують, кажучи: Радійте нині з нами, Адаме і Єво, бо хоч колись через ваш гріх був замкнений рай, дається нам сьогодні найдобріший овоч – Божа дівчинка Марія, що всім до нього вхід відчиняє” [8, с. 1011].

Богослужбові тексти свята Різдва Пресвятої Богородиці нічого не згадують про жінок-відвідувачок, які зображені на іконі. Натомість автори текстів подекуди згадують персонажів Старого Завіту, які таїнственно беруть участь у великій радості народження Марії. На богослужбінні вечірні і утрєні даного свята ми знаходимо такі вислови: “Хай радіє прабатько Адам, і Єва хай веселиться...” [8, с. 1010]. “Нехай радіє Давид, ударяючи в гуслі...” [8, с. 1010].

Висновки. Ікона Різдва Пресвятої Богородиці появилася та служить до сьогодні переданням

подій описаних у апокрифах з метою унаочнення життя Пречистої Діви Марії.

В іконі Різдва Пресвятої Богородиці присутне поєднання намальованого з сказаним у апокрифах і тим, що оспівується в богослужбових текстах свята.

Ікона свята Різдва Пресвятої Богородиці виникла в VI ст. [4, с. 62-63] і остаточно сформувалася в X-XI ст. [2, с. 213].

Важливим напрямком в продовженні дослідження даної тематики може стати вивчення іконостасних ікон Різдва Пресвятої Богородиці українських храмів XVII-XXI ст. Також окремим напрямком дослідження може стати вивчення формування аналойних (тетраподних) ікон свята Різдва Пресвятої Богородиці в ході століть в українських церквах Київської традиції (через їх порівняння).

Список використаних джерел

1. Алексеев С. Зримая истина. – СПб.: Ладан, Троицкая школа, 2006. – 288 с.
2. Алексеев С. Энциклопедия православной иконы. – Санкт-Петербург: Сатис, 2004. – 335 с.
3. Apokryfy nowego testamentu. / pod redakcją ks. Marka Starowieyskiego. – T.I. – Wydawnictwo WAM, 2003. – 440 s.
4. Зілінко Р. Іконостас церкви св. Івана Богослова в Суховолі. – Львів: Астролябія, 2008. – 239 с.
5. Іванчо І. Ікона і Літургія. / Пер. з угорськ. о. Л. Пушкаш. – Львів: Свічадо, 2009. – 500 с.
6. Катрій Ю. Пізнай свій обряд. – Видавництво ОО. Василян, Нью Йорк- Рим, 1982. – 493 с.
7. Креховецький Я. Богослов'я та духовність ікони. – Львів: Свічадо, 2008. – 232 с.
8. Молитвослов. Часослов – Октоїх – Тріодь – Мінея. – Рим: Вид-во ОО. Василян, 1990. – 1373 с.
9. Лепакін В. Ікона і іконічність. / В. Лепакін; пер. з рос. Т. Тимо. – Львів: Свічадо, 2001. – 288 с.
10. Овсійчук В. Оповідь про ікону. / В. А. Овсійчук, Д. П. Кривач. – Л.: Ін-т народознав. НАН України, 2000. – 396 с.
11. Откович В., Пилип'юк В. Українська ікона XIV-XVIII ст. – Львів: Світло й Тінь, 1999. – 95 с.
12. Рождество Пресвятой Богородицы. Иконография праздника. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://virginnativity.paskha.ru/iconi>
13. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. – Рим, 1990. – 1070+352 с.
14. Стрижев А. Православная Икона. Канон и стиль. – Москва, 1998. – 496 с.
15. Успенский Л. Богословие иконы Православной Церкви. – Москва, 2001. – 656 с.
16. Фурнографіот Д. Ерминія или наставления в живописном искусстве. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://nesusvet.narod.ru/ico/books/erminiya.htm#h3_5_2
17. Шпідлік Т., Рупнік М. І. Про що розповідає ікона. – Львів: Свічадо, 1999. – 126 с.
18. Ярема Д. Іконопис Західної України XII-XV ст.: в 2 т. Т.1 / Патріарх Димитрій. – Львів: Друкарські куншти, 2005. – 507 с.

References

1. Alekseev S. Zrimaja istina. – SPB.: Ladan, Troickaja shkola, 2006. – 288 s.
2. Alekseev S. Jenciklopedija pravoslavnoj ikony. – Sankt-Peterburg: Satis, 2004. – 335 s.
3. Apokryfy nowego testamentu. / pod redakcją ks. Marka Starowieyskiego. – T.I. – Wydawnictwo WAM, 2003. – 440 s.
4. Zilinko P. Ikonostas cerkvy sv. Ivana Bogoslova v Sukhovoli. – Ljviv: Astroljabija, 2008. – 239 s.

5. Ivancho I. Ikona i Liturghija. / Per. z ughorsjk. o. L. Pushkash. – Ljviv: Svichado, 2009. – 500 s.
6. Katrij Ju. Piznaj svij obrjad. – Vydavnyctvo OO. Vasylijan, Nju Jork- Rym, 1982. – 493 s.
7. Krekhovecjkij Ja. Boghoslov'ja ta dukhovnistj ikony. – Ljviv: Svichado, 2008. – 232 s.
8. Molytvoslov. Chasoslov – Oktojikh – Triodъ – Mineja. – Rym: Vyd-vo OO. Vasylian, 1990. – 1373 s.
9. Ljepachin V. Ikona i ikonichnistj. / V. Ljepachin; per. z ros. T. Tymo. – Vjviv: Svichado, 2001. – 288 s.
10. Ovsijchuk V. Opovid' pro ikonu. / V. A. Ovsijchuk, D. P. Krvavych. – L.: In-t narodoznav. NAN Ukrajiny, 2000. – 396 s.
11. Otkovych V., Pylyp'juk V. Ukrajinsjka ikona XIV-XVIII st. – Vjviv: Svitlo j Tinj, 1999. – 95 s.
12. Rozhdestvo Presvjatoj Bogorodici. Ikonografija prazdnika. [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://virginnativity.paskha.ru/iconi>
13. Svyate Pys'mo Starogo ta Novogo Zavitu. – Rym, 1990. – 1070+352 s.
14. Strizhev A. Pravoslavnaja Ikona. Kanon i stil'. – Moskva, 1998. – 496 s.
15. Uspenskij L. Bogoslovie ikony Pravoslavnoj Cerkvi. – Moskva, 2001. – 656 s.
16. Furnoagrafiot D. Erminija ili nastavlenija v zhivopisnom iskustve. [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://nesusvet.narod.ru/ico/books/erminiya.htm#h3_5_2
17. Špidlik T., Rupnik M. I. Pro shho rozpovidaje ikona. – Ljviv: Svichado, 1999. – 126 s.
18. Jarema D. Ikonopys Zakhidnoji Ukrajiny XII-XV st.: v 2 t. T.1 / Patriarkh Dymytrij. – Vjviv: Drukarsjki kunshty, 2005. – 507 s.